

Omställning – hur då?

Hillevi Helmfrid

Varför behöver vi ställa om nu?	2
Klimatkris	2
Miljö-, fattigdoms- och energikris	2
Ekonomisk kris	3
Ansvar och ojämn fördelning.....	4
Antaganden	5
1. Vi har aldrig gjort det förut.....	5
2. Hållbarhetens existentiella dimension påkallar ett nytt förhållningssätt.....	6
3. Vi behöver bli bättre på att ta oss ur psykologiska fällor	7
4. Analyser med olika systemavgränsning ger olika resultat.....	8
5. Individ, System, Kultur	9
6. Landsbygden	10
Hur?	10

Varför behöver vi ställa om nu?

Klimatkris

Halten av koldioxid i atmosfären är nu högre än den varit på över 400 000 år. Den främsta orsaken är de senaste 60 årens användning av fossila bränslen. Mycket tyder på att klimatförändringarna går fortare och blir mer dramatiska än vad experterna trodde för bara några år sedan. Det beror på att självförstärkande mekanismer som sätts i rullning av själva temperaturökningen. Exempel är metangasen som avges i takt med att tundran tinar och mindre snötäckt yta. Det är bråttom att hitta lösningar.

Vårt gamla sätt, att lita till marknadskrafter, ny teknik och internationella förhandlingar räcker inte på långa vägar. Sedan klimatförhandlingarna påbörjades 1990 har utsläppen globalt inte bara ökat – även ökningstakten har ökat! Samtidigt som vi talar om en *minskning* motsvarar en förlängning av dagens trend en *ökning* med 240 % (!!) till år 2050.¹

Trots att den globala uppvärmningen ensam har potential att utradera de flesta arter på jorden, däribland människan, är den inte vår enda kris. Vi behöver se den i ett större sammanhang.

Miljö-, fattigdoms- och energikris

Klimatförändringen förstärker den vidare *miljökrisen*. Den hotar jordens viktiga ekosystem som redan är hårt pressade genom undanträngning, överutnyttjande och spridning av miljögifter.

Till bilden hör också en *fattigdomskris*. Miljarderna människor i låginkomstländer får inte sina mest grundläggande behov tillgodosedda. Samtidigt som mänskligheten totalt sett drastiskt behöver minska sin belastning på atmosfär och ekosystem har alltså miljarderna människor behov av att öka sin konsumtion för att uppnå dräglig standard.

Vi står också i början av en *energi*kris, eftersom oljan håller på att bli allt mer knapp. Ungefär hälften av all olja och gas i världen är förbrukad och den kvarvarande kommer att bli allt mer otillgänglig.

Det finns anledning att glädja sig åt höjda energipriser eftersom det borde leda till sparsamhet och därmed visa vägen ut ur klimatkrisen. Men tyvärr är det inte så enkelt. För det första finns det fortfarande gott om kol. Och kol är ännu farligare för klimatet än olja. För det andra gör den enorma klyftan mellan fattig och rik att människor i låginkomstländer drabbas hårt av energiprishöjningarna – långt innan vi i de rika länderna känner av dem. Följden är att vi som förbrukar mest inte automatiskt förändrar beteende och omstrukturerar våra samhällen.

Vi känner ännu inte till något reellt alternativ till oljan, det vill säga en energikälla som är lika koncentrerad och kraftfull och som finns i så riklig mängd och som samtidigt inte förstör klimatet. Det kan vara så att oljan är unik för vår planet, att vi aldrig mer kommer att ha tillgång till så mycket energi som vi haft under de senaste 60 åren. Å andra sidan, om vi skulle hitta en ny kraftfull energikälla så skulle problemen troligtvis inte bli mindre. Om vi inte förändrar samhället på ett mer grundläggande sätt skulle vi sannolikt fortsätta att omvandla naturens resurser till fast, flytande och gasformigt avfall. Vi skulle fortsätta att tränga undan

¹ För vidare läsning och litteraturhänvisningar, se Globala utmaningar – lokala svar, http://www.helasverige.se/file.php/fs/fkG_yZCdXME7YsHM5gYfmEcFvJrhZpo4zV3Xlv0v6tpSLWsF2eKcJNl3kZ_9cn2C.pdf?target_filename=Globala+utmaningar+-+lokala+svar.pdf

naturliga ekosystem, utadera arter, förbruka alldeles för mycket färskvatten, fiska ut haven och sprida miljögifter. Mycket av detta hade vi inte kunnat göra utan de starka muskler som oljan givit oss. Energikrisen är alltså tveeggad. Den bär på en uppmaning till nytänkande på en mer grundläggande nivå.

Mer än någonsin kommer vi i framtiden att behöva livskraftiga ekosystem, bland annat för att fånga in växthusgaserna, för att dämpa effekterna av klimatförändringarna och för att ersätta användningen av de fossila resurserna. Därför är det extra allvarligt att klimatförändringarna hotar just ekosystemens livskraft, den biologiska mångfalden och många viktiga ekosystemtjänster² som ju är basen för en ekonomi bygd på förnybara resurser.

Ekonomisk kris

Den *ekonomiska kris* vi nu är inne i är historiskt unik så till vida att den är global. Majoriteten av världens befolkning känner redan av den i en eller annan form.

Immateriella faktorer så som förväntan, förtroende, symboliska värden, etc har kommit att spela en allt större roll i ekonomin under de senaste decennierna. Allt mer raffinerade finansiella instrument har utvecklats. Ett stort inslag av lånade pengar har blåst upp bubblor som under 2008 spruckit en efter en: fastigheter, börser och råvaror. Så långt är nog de flesta bedömare överens, men det saknas en samsyn om hur den nuvarande ekonomiska krisen samspelar med klimat- och miljökrisen, fattigdomskrisen och energikrisen.

Många bedömare ser krisen som en vanlig konjunkturnedgång. Det är också i den andan som stater nu lanserar sina stimulanspaket. Andra menar att den ekonomiska krisen är strukturell och att verklig fysisk resursknapphet är en viktig komponent i det produktionstak vi just slagit i. Det gäller främst olja och gas, men även viktiga mineraler som hämtas ur allt mer otillgängliga fyndigheter i jordskorpan.

Vårt ekonomiska system bygger på en förväntan om ständig tillväxt. Tillväxten i ekonomin har varit möjlig så länge vi för varje år kunnat hämta mer och mer resurser från naturen, inte minst från jordskorpan. På det viset har vårt ekonomiska system varit motorn i miljöförstöringen. Frågan är vad som händer med ekonomin när naturresurserna tryter.

Erfarenhetsmässigt vet man att mycket snabbt stigande energipriser framkallar lågkonjunktur. Så var fallet även denna gång. Om det höga energipriset som föregick börsraset 2008 berodde på verklig fysisk resursknapphet så är detta en historiskt sett ny situation. I så fall så kommer vi ganska snart att åter slå i produktionstaket så snart hjulen börjar rulla igen. Energipriset och konjunkturen kan komma att åka upp och ner som en joggio. Recessioner kan återkomma med allt kortare mellanrum och bli allt djupare. Istället för ett stadigt stigande energipris i takt med att oljan sinar är det troligt att ekonomin börja bete sig kaotiskt. Då blir det svårt att bedriva proaktiv politik. Arbetet med att omstrukturera ekonomin blir svårt att få gehör för eftersom de nödvändiga investeringarna förefaller olönsamma under de perioder då energipriset är lågt.

Om det är i början av en sådan här trend vi befinner oss så kan stimulanspaket som syftar till att öka efterfrågan och på så sätt stimulera fram fortsatt resursintensiv tillväxt ytterligare komma att förvärra problemen. Risken finns för urholkade statsfinanser och fördjupad social

² Ekosystemen förser oss inte bara med råvaror utan också oss med viktiga tjänster, en del ökar vårt välbefinnande andra skulle vi inte överleva utan. Några exempel är vattenförsörjning, näringsåterföring, jordmånsbildning, motverkande av erosion, inbindning av växthusgaser, genetisk mångfald viktig för bland annat livsmedelsproduktion och medicin men också för livets anpassningsförmåga, pollinering, klimatbuffring, etc. Med ett samlande ord kallas dessa för ekosystemtjänster.

och politisk oro. Frågan är vilka steg vi istället skulle kunna ta till "nerväxt" under ordnade former, innan socialt kaos uppstår.

Ansvar och ojämna fördelning

När det gäller finansmarknaden är det tydligt att inflytandet ligger i händerna på ett fåtal. Men även klimatpåverkan är oerhört ojämnt fördelad. I Sverige släpper vi ut 7-8 ton koldioxid per person och amerikanen släpper ut det dubbla. Justerar vi de svenska utsläppen för varor som vi importerar stiger vår klimatbelastning till 10-12 ton växthusgaser per person. Samtidigt klarar sig den genomsnittliga kinesen med 4 ton och etiopiern med bara 100 kilo!

Historiskt så kommer 70 % av alla koldioxidutsläpp sedan industrialismens början från rika länder. Det är de historiska utsläppen som nu påverkar klimatet och som tagit hela det globala utsläppsutrymmet i anspråk. Vi har kunnat bygga välstånd och öka vår bekvämlighet medan många av de länder som inte bidragit alls till att skapa problemen drabbas först och allvarligast av översvämningar eller torra. Ett av de här länderna är Bangladesh som bara släpper ut 300 kg per person. De som drabbas är människor som varken har någon möjlighet att lösa problemet eller skydda sig mot förändringarna.

Det är vi i den rika världen som både har ansvaret och möjligheterna att lösa klimatkrisen. Uppskattningar visar att Sverige har ett avsevärt beting i utsläppsminskningar. Vi behöver komma ner från nuvarande 10-12 till hållbara 1 ton per person. Men det är inte bara utsläppen av växthusgaser som är för höga. Vi behöver också minska hela vårt *ekologiska fotavtryck*.³ Idag ligger svenskens ekologiska fotavtryck på 5,1 globala hektar, vilket innebär 18:e plats över länder med störst fotavtryck per person.⁴ Globalt sett har vi 2,1 hektar per person till vårt förfogande. Det betyder att vi behöver minska vårt avtryck med nästan 60 % för att möjliggöra en rättvis global fördelning. Därför kan vi inte på något enkelt sätt byta ut fossila resurser mot förnybara och fortsätta som förut.

³ Ett ekologiskt fotavtryck för t.ex. ett land eller en person uppskattar hur stor biologiskt produktiv yta som krävs för att ta fram allt vi konsumerar och för att ta hand om avfallet som bildas. Här ingår alla ytor någonstans på jorden som krävs för att möta vår efterfrågan på till exempel mat, byggnadsmaterial och förnybar energi och för att ge plats åt våra byggnader och vägar. I vårt ekologiska fotavtryck ingår också vår användning av fossila bränslen. Denna del av fotavtrycket räknas ut genom att man uppskattar hur stor yta med nyplanterad skog som skulle behövas för att fånga upp koldioxidutsläppen från vår användning av olja, kol och gas.

⁴ Living Planet Report, 2008

Antaganden

1. Vi har aldrig gjort det förut

Den ovan beskrivna problembilden innehåller flerdubbla utmaningar. Det handlar inte "bara" om att återfå en levande landsbygd. Det handlar inte "bara" om att ersätta fossila resurser med förnybara. Det handlar inte "bara" om att värna biologisk och kulturell mångfald. Det handlar inte "bara" om global omfördelning av resurser och inflytande för att undanröja fattigdom, exploatering och utanförskap och odla medmänsklighet och solidaritet. Det handlar inte "bara" om att hitta mer tillfredsställande former av livskvalitet för det postindustriella samhället.

Det handlar inte ens enbart om den globala uppvärmningen – även om denna ensam har potential att utradera de flesta arter på jorden, däribland människan.

Den pågående klimatförändringen kräver att vi söker efter lösningar som löser många problem samtidigt. Situationen tvingar oss att vidga systemgränserna och se att det inte är bara ett problem vi står inför – utan ett problemkomplex där allt hänger samman.

På många sätt är uppgiften svårare än tidigare. Överutnyttjade ekosystemtjänster och klimatförändringar gör det svårare att ersätta de fossila bränslena med förnybara resurser och i en tid av tilltagande resursknapphet kan det upplevas svårare att på fredlig väg omfördela resurser. Efterklodt kan vi nu se att det skulle varit mycket lättare att göra det vi nu behöver göra på 1950-60 talet. Vi hade då mer intakta ekosystem, större biologisk och kulturell mångfald, mindre klyftor mellan rik och fattig globalt, färre människor på jorden, och mer olja, metaller osv kvar i marken.

Vad vi däremot saknat tidigare är dagens gedigna vetenskapliga kunskap om miljöförstörelsens effekter i global skala. Nytt är också ett betydligt mer utbrett krismedvetande. Det ligger en stor möjlighet i att allt fler människor i den rika världen känner sig tvivlande till sitt eget sätt att leva. Många upplever att priset är alldeles för högt och tillfredsställelsen för låg. Medvetenheten om att dagligen bidra till global uppvärmning förtar någonstans konsumtionsglädjen, även om vanans makt är stor. Framtiden för barn och barnbarn känns allt mer osäker. Många känner sig otillfredsställda. Tidsbrist och upplevelse av att springa i ett ekorrhjul mfl begrepp pekar på en djupare otillfredsställelse – även här och nu – även på individnivån. Denna otillfredsställelse bekräftas av statistik över växande psykosocial ohälsa. Depression betraktas nu som en folksjukdom, inte bara i Sverige utan i hela den rika världen.⁵

Otillfredsställelsen bär på en möjlighet. Det är ur denna otillfredsställelse och ur en gryende krismedvetenhet om att det nu är allvar, som ett nytt utvecklingsparadigm kan växa fram. Vi kommer att behöva ställa alla kända begrepp på ända. Exempelvis föreställningen om ekonomisk tillväxt som ett mål för samhället. Vi behöver förstå att detta liksom många andra begrepp som vi rör oss med är framvuxna ur

⁵ Vetenskapsradion 25/3 08

fossilbränsleeran och inte äger någon giltighet i ett samhälle drivet av förnyelsebara resurser. Vi behöver också förstå de fossila bränslenas roll som drivkraft bakom den "osynliga hand" som avfolkat landsbygden och lagt ner småjordbruk, lanthandlar, byskolor osv. I denna förståelse ligger också en möjlighet.

Sedan 1992 arbetas det på alla nivåer i samhället och i alla länder med "hållbar utveckling". Trots höga ambitioner från många inblandade har framgångar nåtts endast i begränsad skala och på mindre delområden. Den övergripande problematiken kvarstår. Tillståndet i världen är idag mer ohållbart än det var 1986 då Brundtlandrapporten skrevs. Nya problem har tillkommit och de redan kända har förvärrats. Sedan klimatförhandlingarna påbörjades 1990 har utsläppen bara ökat. Till och med ökningstakten har ökat! Vi har enligt IPCC 8-10år på oss att vända trenden från en kraftig ökning till en kraftig minskning.

Mot bakgrund av detta är vårt första antagande att ingen tidigare har gjort det vi nu behöver göra – omställningen som vi står inför innebär att vandra i obanad terräng. Här finns inga färdiga svar, inga som kan kalla sig själva för experter och ingen som gått före.

2. Hållbarhetens existentiella dimension påkallar ett nytt förhållningssätt

Utmaningarna har både tekniska/ekologiska och politiska/ekonomiska dimensioner. På dessa nivåer kommer mycket nytt. Nya mätdata kommer fram, nya begrepp myntas, nya förslag till lösningar lanseras, liksom nya analyser av problemen.

Men utmaningen är inte bara av teknisk och politisk natur. Problemen inte kan lösas enbart på den tekniska och politiska arenan. Dessa lösningar är otillräckliga. I kärnan av problemkomplexet finner vi de existentiella frågor som religioner och livsfilosofier brottats med i årtusenden: vår förmåga till medmänsklighet, vårt ansvar i förhållande till den levande planeten och frågor om mening.

Uppsala-antropologen Mikael Kurkiala tydliggjorde detta vid ett föredrag på konferensen Klimatexistens med en metafor: "Mognad är vår tids största brist. Vår makt har vuxit men inte vår mognad. Detta är katastrofalt. Det är som att sätta en revolver i händerna på en ettåring. Vi har en makt som vi saknar mognad att förvalta."

I denna skrämmande bild vilar också en möjlighet. Klimatkrisen har potential att fungera som en psykologisk *gränssituation*. Den tyske psykiatikern Karl Jaspers som myntat detta begrepp visar på det paradoxala sambandet att engagemanget för livet växer då vi accepterar vår egen dödlighet. Människor som genom en svår sjukdom konfronteras med den egna dödligheten och *verkligt förmår införliva den faktiska situationen* kan frigöra överraskande inre resurser och hitta ett helt nytt och mer livsvänligt förhållningssätt. Detta kan i vissa fall till och med leda till tillfrisknande. Som kollektiv konfronteras vi nu med vår kollektiva dödlighet. Vem vet vilka vilande inre mänskliga resurser som skulle kunna frigöras om vi på djupet gjorde oss beredda att införliva *den faktiska situationen*.

Klimatkrisen utmanar fundamenten i den postmoderna individualistiska kulturen: Vi har skapat den kollektivt och vi är alla drabbade.⁶ Vi står nu ansikte mot ansikte med vår *samhörighet*. Vår överlevnad är beroende av om vi kan ta tillvara på potentialen för ett djupare lärande. Från psykologin vet vi att känslan av *ansvar* växer fram ur en insikt om vår *begränsning* och vår *del* i ett större sammanhang.

Inkluderandet av den existentiella dimensionen i omställningsarbetet kräver att vi utvecklar nya arbetsformer och förhållningssätt. Vi behöver se att det ofta är mer avgörande för resultatet *hur* vi genomför möten, projekt, undersökningar etc än exakt vad mötena, projekten och undersökningarna handlar om. Ofta tas former och förhållningssätt för givna. Fokus ligger olyckligtvis oftare på "vad" än på "hur". Den svåra situation vi nu står i kräver att vi ger "hur"-frågorna ett stort utrymme. Nya metoder förutsätter nya förhållningssätt, vilket kräver omprövning av gamla trossatser. Denna omprövning kan ibland vara smärtsam.

Det är lättare att lösa
ett nytt problem på ett gammalt sätt än att lösa
ett gammalt problem på ett nytt sätt.

Vårt andra antagande är att omställningen har en hittills försummad existentiell dimension som kräver nya metoder och förhållningssätt.

3. Vi behöver bli bättre på att ta oss ur psykologiska fällor

Psykologiska fällor hindrar oss från att ta in situationens allvar och förklarar i hög utsträckning vår senfärdighet i att agera kraftfullt i förhållande till de stora miljöhoten. Försvarsmekanismer är till för att skydda oss från outhärdlig smärta. Dessvärre tycks dessa emotionella skydd fungera lite för bra när det gäller de storskaliga hoten.

Psykoanalytiker Marta Cullberg Weston redogjorde vid ett föredrag på konferensen Klimatexistens i Sigtuna för några vanliga emotionella och kognitiva fällor. Bland de emotionella nämnde hon:

- Förnekande av innebörden i hotet ("domedagsprofetior har funnits i alla tider" eller "dom kommer nog på något" eller "det blir bara skönt med lite varmare väder här hos oss")
- Ansvarutspädning ("Dom släpper ut mycket mer än vi!" eller "Vad kan lilla jag göra?")

Till de kognitiva fällorna hör:

1. Vi tror att det som aldrig har hänt förr inte *kan* hända. (Väldigt få judar kunde föreställa sig förintelsen medan det var möjligt att fly).
2. Vi är blinda för gradvis förändring. (Liksom grodan som stannar kvar tills den dör i vatten som värms upp långsamt medan den direkt hoppar ut om den skulle hamna i hett vatten)

⁶ Även om det svåra etiska dilemmat också finns, nämligen att de rika är mest ansvariga och de fattigaste först drabbas.

3. Vi har svårt att föreställa oss ett annat system än det rådande (alternativt historiska erfarenheter) vilket gör att vi har svårt att föreställa oss positiva nya alternativ till dagens system ("kapitalism är i alla fall bättre än planekonomi").
4. Vi bortser från situationer med låg sannolikhet ("forskarna vet ju inte säkert...")
5. Vi bortser från risker som vi saknar kunskap om. (T ex välkomnar ett varmare klimat och saknar samtidigt kunskap om tröskeleffekter och skenande processer.)
6. Vi lever (i industrisamhället) med en illusion av att vi har kontroll. ("Kan vi skicka folk till månen så kan vi väl lösa det här också...")
7. Våra föreställningar grundar sig på det som har varit (vi ser t ex naturen som en oändlig resurs).
8. Vi har svårt att "ta in" skeenden med stor utbredning i tid och rum.

Till råge på allt har vi en tendens att tolka information så att den bekräftar våra egna föreställningar.

Vårt tredje antagande är därför att en viktig del av arbetet med omställningen handlar om att utveckla sätt att hjälpa människor ut ur emotionella och kognitiva fällor.

4. Analyser med olika systemavgränsning ger olika resultat

I skuggan av klimathotet råder det en brådska på många håll att mäta klimatpåverkan från olika aktiviteter. Människor vill veta hur de kan minska sin klimatpåverkan. Budskapen är ofta motstridiga. När vi just börjat förstå att vi bör parkera bilen och cykla till affären kommer ett TV program som visar att vi lika gärna kan ta bilen till affären, bara vi undviker att köpa nötkött eftersom det är kossornas rapningar som är det största problemet. En annan dag läser vi att kött från Brasilien kan vara mer klimatvänligt än det lokalproducerade svenska, eftersom boskapen där betar utomhus. Att jakten på mark för de växande boskapsfarmerna påskyndar nedhuggning av regnskog betecknas i samma artikel som "en annan fråga", skild från klimatproblematiken. Etanolen som alldeles nyss skulle ersätta bensinen kan vara riktigt miljödyr när allt kommer omkring....

Exemplen kan göras många från de senaste årens flod av motstridiga bud om hur vi som konsument kan minska vår klimatpåverkan – budskap som vid en första anblick tycks fullkomligt förvirrande. I själva verket behöver vi *både* radikalt minska vårt bilkörande *och* minska vår köttkonsumtion *och* välja livsmedel som är producerade så ekologiskt *och* lokalt som möjligt. Bristen på systemsyn genererar ett "antingen-eller" tänkande som skymmer förståelsen för storleksordningar och sammanhang. Dessvärre är det inte bara vi konsumenter som låter oss förvirras. Samma problem kännetecknar underlagen för de viktiga strategiska beslut som fattas inom politik och näringsliv.

Avgörande för vilka resultat man får vid hållbarhetsanalyser är vilka systemavgränsningar man valt för sin analys: Hur långt tillbaka uppströms i resursflödena går analysen? (De flesta resursanalyser sätter systemgränsen vid det mänskliga samhället, vilket gör att naturens arbete räknas som gratis.) Hur hanteras komplexitet och osäkerhet? (Om ekosystemens funktioner överhuvudtaget finns med i analysen - hur väl hanteras interaktioner, synergier och den komplexiteten? Kan vi

överbudtaget få kunskap tillräckligt för att värdera biologisk mångfald, t.ex. förlusten av en art kanske tycks betydelslös idag men som i ett annat klimat kan spela en avgörande roll?). Hur värderas irreversibla skador t ex när det gäller kärnkraften? Diskonteras framtiden? (Ofta avgör nivån på den valda diskonteringsräntan hela analysresultatet. Med vilken rätt diskonterar vi framtiden?). Inkluderas eller exkluderas rättvisedimensionen? (t ex sockerrörsetanol har bäst energibudget men framställningen innebär omänsklig exploatering av arbetskraften...). I vilken *skala* är en viss teknik bärkraftig? (t ex biogas från avfall är ett otroligt resurseffektivt drivmedel, men hur mycket avfall kommer det att finnas i framtidens fossilbränslefria samhälle? Och vad blir nettot om råvaran först behöver produceras?).

Miljöproblemen har inte uppkommit ur ondska, utan ur en lång historia av små och stora beslut fattade på beslutsunderlag med för snäv systemavgränsning. Vi har ofta löst påtagliga och lokala problem med teknologi som exporterat problemen i tid och rum, utanför det aktuella systemet. Medvetenheten om vad som skett har kommit först när de storskaliga, långsamma och diffusa miljöproblemen givit sig tillkänna. Exempel på denna trend hittar vi ända från "de höga skorstenarnas politik" i industrialiseringens ungdom – till den globala uppvärmningen. Många tekniska lösningar som vi idag sätter tilltro till kommer i en ny dager när systemperspektivet vidgas.

Vårt fjärde antagande är således att vi behöver utgå från analyser som bygger på en så vid systemsyn som möjligt. Detta kan tyckas självklart men innebär inte desto mindre en utmaning av traditionella synsätt inom forskning, utredningsväsende och vetenskapsjournalistik. Nya metoder och verktyg behöver utvecklas.

5. Individ, System, Kultur

Den ekologiska krisen är det sammanlagda resultatet av alla *individens* beteenden. Därför har varje individ också både ansvar och möjlighet att ändra sin livsstil och minska sitt ekologiska fotavtryck. Det faktum att konsumentmakten (understödd av målmedvetet arbete inom idéburna organisationer) under de senaste decennierna har drivit fram miljömärkta produkter i butikshyllorna är ett exempel på denna möjlighet. Men alla som gjort allvarliga försök till mer genomgripande livsstilsförändringar har lagt märke till att *systemet* styr, försvårar och begränsar våra valmöjligheter. Individen kan t ex inte välja att resa kollektivt där det inte finns någon kollektivtrafik.

Systemet utgår från att människor vill konsumera mer för vart år som går – oavsett om en enskild individ skulle ha andra värderingar. Livsstilar som innebär ökad konsumtion underlättas, medan sådana med andra utgångspunkter försvåras. Hindren är inte alltid faktiska, fysiska, så som i exemplet med kollektivtrafiken. De finns också inbäddade i vår *kultur*.

Kulturen återspeglas i media och reklam men också i våra vardagliga samtal, vårt sätt att tänka om livet och i våra värderingar. Det är omöjligt att säga vad som är hönan och vad som är ägget. Är det systemet som framtvingar den konsumistiska

kulturen? Är det summan av individernas sanna värderingar som formar systemet? Eller är det kulturen som formar både individ och system?

Oavsett vilken förklaringsmodell man föredrar så är det vårt femte antagande att vi behöver arbeta med omställningen på alla dessa tre nivåer – individ, system och kultur – samtidigt.

6. Landsbygden

Landsbygden kan spela en avgörande roll och denna roll hyser också möjligheter. I ett framtida lågenergisamhälle kommer vi att behöva leva närmare där mat och energi produceras. Transportavstånden behöver minska, vilket innebär att självförsörjningsradien (olika för olika produkter) generellt behöver krympa. Ett diversifierat näringsliv blir nödvändigt, liksom service som kan nå inom gång och cykelavstånd kombinerat med ett landsbygdsanpassat system för kollektivtrafik. Lokalsamhället kan få ett uppsving i form av ökad social gemenskap, ökad kulturell aktivitet och ökat mångsyssleri, till följd av att utbyte av varor och tjänster åter i högre grad behöver ske lokalt.

Men omställningen rymmer också svårigheter. Den kortsiktigt mest uppenbara är att livet på landet idag är starkt bilberoende. Den lokala servicen och det diversifierade lokala näringslivet växer inte fram över en natt. Till att börja med kan det se ut som att landsbygden bara kan förlora på höjda oljepriser. Det är idag svårt att föreställa sig hur denna genomgripande strukturomvandling kan gå till, i vilken ordning, och hur den kan stimuleras.

En annan svårighet kan bli markägandet. I många områden är markägandet idag starkt koncentrerat till ett fåtal brukare. Detta kan visa sig utgöra ett hinder för en nödvändig och önskvärd återbefolkning av landsbygden. Detta blir också en allt viktigare fråga när trycket på marken ökar. Jordbruksmark som idag ansetts värdelöst blir brickor i spel om matproduktion lokalt eller biobränsle i stor skala för kapitalstarka grupper. Denna utveckling är redan idag tydlig i andra delar av världen. Trycket ökar också på skogsmarken, en högre intensitet i skogen med skogsgödsling och ökat uttag av biomassa kan komma att stå i konflikt med lokalbefolkningens ökande behov av att använda skogen för bär och svampplockning, samt för rekreation. Vatten och vindkraftsutbyggnad kommer också företrädesvis att ske på landsbygden och även där är maktfrågor viktiga, t.ex. frågor om var utbyggnad ska göras och vem som ska få vinsten av dessa investeringar.

Vårt sjätte antagande slutligen är att landsbygden kommer att spela en avgörande roll för omställningen av hela samhället – men vi vet inte exakt hur.

Hur?

Vårt första antagande var att vi aldrig tidigare i mänsklighetens historia har genomfört en planerad och civiliserad krympning av vårt ekologiska fotavtryck. Insikten om att vi har föresatt oss att göra något som inte gjorts förut behöver naturligtvis genomsyra mål och metod för de projekt som arbetar med omställningen.

I projektvärlden dominerar dessvärre fortfarande en industriell kultur. Det vill säga att fokus allt för ofta ligger på att utföra ett *förutbestämt* arbete så effektivt som möjligt. Detta trots allt tal om lärande organisationer. Ett projekt som elegant uppfyllt sina mål anses eftersträvansvärt – men indikerar i själva verket ett lärande lika med noll. Viktiga tecken på att lärande har skett kan t ex vara att uppsatta mål omprövats och att de planerade arbetsformerna ersatts eller vidareutvecklats.

Projektarbete av det slag vi här beskriver behöver mer likna förutsättningarna i en uppfinnarverkstad – som är industrins motsvarighet till en miljö där man gör saker för första gången. En uppfinnarvänlig kultur kännetecknas av lekfullhet och ”högt i tak”, ett ständigt ifrågasättande av det förgivettagna och perioder av synbarlig stagnation varvat med perioder av frenetisk aktivitet. Ett starkt känslomässigt engagemang för att hitta lösningar och en grundläggande tillit till den kreativa processen är också utmärkande drag. Ett annat kännetecken är att det inte alltid blir som man trott – men att förutsättningar för lärande alltid finns.

I en kultur där man betraktar det som ett ”misslyckande” så snart man upptäcker att kartan inte stämmer med verkligheten, förlösas ofta värdefulla lärotillfällen. Lärandet kan dock stödjas – ofta med enkla medel. Till exempel genom att ta för vana att regelbundet reflektera över den senaste periodens erfarenheter och vilket lärande de innehåller, anteckna dessa enskilt och dela dem med andra. Denna enkla reflektion enskilt och tillsammans kan struktureras på olika sätt, t ex i Kollegiala lärandecirklar.

Det finns tusentals sidor skrivna om lärande organisationer att hämta inspiration från. Några aspekter är särskilt viktiga för vårt arbete. Genom val av *ledarskapskultur* byggs hela projektets kultur. I vårt projekt kommer många att vara ledare. Ett processororienterat förhållningssätt behöver genomsyra ledarskapets alla nivåer. Utgångspunkten behöver vara vad Lars Wiberg kallar *lärsamhällets människosyn*: ”där man ser människor som individer vilka åstadkommer någonting i relationer, dels till andra människor, genom kvaliteten på det sociala samspelet, dels till sina arbetsuppgifter genom kvaliteten på sitt självständiga engagemang.”⁷ Ledarskapets uppgift blir att ge ett aktivt stöd för medarbetares självständiga initiativ. Därtill behöver överenskommelser träffas om mål och uppföljningsmetod för det arbete som ska utföras. Ledaren ansvarar för att sådana överenskommelser träffas men dikterar inte innehållet i dem!

I vårt arbete ligger den allra största ledarskapsutmaningen hos nyckelpersonerna i lokalsamhället. Deras ledarskapsstil blir avgörande för att väcka intresse och attrahera människor att medverka i omställningsarbetet. De behöver få allt tänkbart stöd att utveckla en processororienterad ledarstil. Det viktigaste stödet är troligtvis se till att hela projektet genomsyras av denna kultur.

Bygder och lokalsamhällen bör inte ses som homogena grupper. Ofta är det kanske bara några få personer som förstått vidden av den omställning vi står inför och som känner ett engagemang för den. Övriga aktiva tänker kanske fortfarande i termer av traditionell landsbygdsutveckling inom ramen för tillväxtparadigmet. Det stora flertalet av invånarna är nu liksom då – passiva. Kommunikationen *inom* bygderna om dessa

⁷ Wiberg, Lars. Visionen – ett ledningsinstrument i lärsamhället.

frågor behöver stödjas. *Former* för denna kommunikation behöver utvecklas. Detta är kanske projektets viktigaste uppgift.

Projektets främsta resurs är *engagerade personer*. Dessa behöver därför uppmuntras och stödjas på alla tänkbara sätt oavsett om dessa personer råkar vara projektanställda, sitter som ordförande i ett byalag som i en pilotbygd, eller sitter ensam i en bygd som inte har "vaknat" i frågan ännu. *Äkta engagemang får inte förslösas*. Projektdesignen behöver vara flexibel nog att ta tillvara på personers engagemang.

När man föresatt sig att göra det ingen tidigare gjort finns inga experter med färdiga svar. För omställningsarbetet behövs människor med skilda kompetenser som möts i gemensamma utvecklingsprocesser. Både praktisk och teoretisk kunskap behövs. Mervärdet uppstår när det ena kan knytas till det andra. Att skapa konstruktiv dialog mellan människor som besitter olika pusselbitar blir därför vägledande. Härmed inte sagt att expertkompetens på en rad delområden inte kommer att behövas i projektet. Men helheten blir ett pussel som vi bygger tillsammans. Arbetsformerna behöver främja detta byggande. Forskningens medverkan i detta utvecklingsarbete är bilateral. Det handlar dels om att omsätta akademisk kunskap så att den blir användbar i projektets kontext. Dels om att det praktiska arbetet med lokal omställning kommer att generera nya forskningsfrågor vilka behöver tas tillvara.

Vårt andra antagande handlar om att omställningens existentiella dimension påkallar nya sätt att arbeta. Vi behöver inom projektet utveckla arbetsformer som inbjuder till fördjupad reflektion och skapar möjligheter för människor att växa i mognad. Detta är också förutsättningen för att kunna hantera de svåra etiska dilemman som vi står mitt i. Även om mänskligheten som helhet är hotad så är de fattigaste först (och redan nu!) offer – utan att ha haft del i vår köpfest som orsakat krisen. Detta är ett exempel på ett etiskt dilemma som de flesta av oss skjuter ifrån sig och som vi behöver skapa utrymme för i våra hjärtan och hitta ett sätt att ta ansvar för.

Den existentiella och etiska dimensionen kommer kanske inte att manifesteras i specifika aktiviteter i projektet. Vad det handlar om är snarare att odla en kultur där dessa frågor ges utrymme i det vi ändå gör. En medvetenhet om dessa perspektiv behöver avspeglas i hur vi håller möten, hur vi pratar och skriver om olika frågor, i hur vi bemöter människor som överväldigas av klimatångest, hur vi använder vetenskaplig kunskap och i vår ledarstil.

Det mest avgörande för om samhället ska lyckas med omställningen är att många bidrar till att skapa detta nya *förhållningssätt*. Det handlar om en process där vi alla är subjekt som behöver stor frihet att hitta vår egen väg till insikt. Den mest brådskande förändringen är den som är svårast att påskynda och också svårast att paketera så som projektresultat förväntas paketeras!

Många nödvändiga praktiska förändringar kommer att gå mycket lättare att genomföra när människor kommit till djup insikt om vår samhörighet och ansvar. Vardagliga lösningar så som bilpooler, maskincirklar, samåkningsystem och annat som kommer att behövas på landsbygden blir lättare att genomföra om vi samtidigt på ett djupare plan känner det individualistiska synsättet krackelera till förmån för en

nytt sätt att vara tillsammans. Man kanske kan säga att vi behöver bli kollektiva – på ett modernt sätt.

Vårt tredje antagande handlar om emotionella och kognitiva fällor. Ett intensivt arbete pågår på olika håll att överbrygga de *kognitiva fällorna*. Begrepp som ekologiskt fotavtryck, rättvist miljöutrymme, antal jordklot som skulle behövas, begreppet ekosystemtjänster och Mark Lynas bok *Sex grader*, är några exempel på goda försök att göra det svåröreställbara mer greppbart. Mycket mer finns gjort och ännu mer finns att göra på detta område. I samarbete med de lokala grupperna vill vi vidareutveckla dessa och andra användbara begrepp till verktyg som kan hjälpa till att överbrygga de kognitiva fällorna. Vi vill utveckla verktyg som blir skraddarsydda för svensk landsbygd. Det kan handla om utsläpps-spel, workhopsupplägg för omställningsplanering, handböcker, utställningar, utbildningar, tävlingar etc.

Att lösa upp de *emotionella* försvaren (t ex förnekelse och ansvarsutspädning) är en knivigare process. Att hävda att en annan person befinner sig i förnekelse när denna inte delar min beskrivning av tillståndet i världen kan lätt upplevas som ett auktoritär och odemokratisk hållning. Inte desto mindre förekommer utbredd förnekelse.

En användbar modell för att arbeta med detta dilemma är Claes Janssens "Fyrarummare". Under en 2-3 timmars verkstad bygger deltagarna gemensamt modellen. Arbetet utgår från att alla någonsin befunnit sig i förnekelse (på något område i livet) och att alla har erfarenhet av hur det känns att vara där och av att ta sig därifrån. Ur egna erfarenheter och med hjälp av en gemensam modell, kan en grupp få en plattform för att börja tala om de emotionella hindren på ett icke dömande sätt. Att introducera denna process är samtidigt ett ypperligt sätt att ympa in grunden för en lärande kultur i en grupp. Janssens principer återkommer i olika tappningar i fundamenten till många användbara metoder för omställningsarbetet, t ex Open Space, Enspirited envisioning, Forumspel, Synergimetoden... etc.

Fyrarummaren kan med fördel kompletteras med andra modeller exempelvis Elisabeth Kübler-Ross beskrivning av sorgeprocessen som har delvis annan tonvikt men är fullständigt kompatibel med Janssens beskrivning. Ur dessa och andra källor kan också konkreta råd hämtas för hur människor kan hjälpas ut ur förnekelse och till mer konstruktiva förhållningssätt.

Inte bara hotbilderna behöver göras greppbara. Vi behöver också bli bättre på att föreställa oss de positiva alternativen. Ett visionsarbete parat med handfast kunskap om de fysiska begränsningarna blir troligtvis en viktig komponent i omställningsarbetet. Att vitalisera drömmen, att fokusera på önskvärda tillstånd och på grundläggande värden är stärkande och är därför viktigt för att minska de emotionella försvaren. Vägen ut ur de emotionella respektive kognitiva fällorna kan och bör gå hand i hand.

Vårt fjärde antagande handlar om att vi behöver utgå från hållbarhetsanalyser som grundar sig på en så vid systemsyn som möjligt. Vi har också konstaterat att detta antagande som kan tyckas självklart, inte är det. En förklaring till bristen på systemsyn i beslutsunderlag är att det är lättare att räkna om man kan göra förenklade antaganden och bortse från några dimensioner: Det är t ex lättare att göra överslagsberäkningar på biobränslepotentialen om man inte samtidigt måste ta

hänsyn till rättviseaspekten. Det är också lättare att föreslå strategier för fattigdomsbekämpning om man inte samtidigt behöver ta hänsyn till ekologiska begränsningar, liksom det blir lättare att räkna på klimateffekterna av köttproduktion om man håller skövling av regnskogen utanför det studerade systemet.

Det omställningsarbete vi vill arbeta med i det här projektet blir meningslöst om viktiga dimensioner utesluts. Behovet av helhetssyn är akut – men dessvärre ingenting som prioriteras inom forskningen. En följd av detta är att det råder brist på vetenskapliga metoder för hållbarhetsanalys som arbetar med ett riktigt brett systemperspektiv och som kan hantera mångdimensionalitet. Emergiansanalysen är en metod där man utvecklat ett sätt för att gå uppströms, tillbaka till de ursprungliga energikällorna och på så sätt få jämförbara mått på resursåtgång för olika aktiviteter. Emergiansanalysen tillhandahåller också begrepp och bilder som stödjer en vidgad systemförståelse. Däremot måste metoden kombineras med andra för att fånga sociala och kulturella dimensioner som t.ex. rättvisa och etik, samt även för att värdera ekosystems mångfunktionalitet. Vi står mitt framför en stor vetenskaplig utmaning. Vad vårt projekt kan göra är att tillämpa det bästa av vad som finns att tillgå och att synliggöra behovet vetenskaplig metodutveckling ur ett lokalt omställningsperspektiv.

Samtidigt behöver vi också skapa acceptans för att allt inte går att mäta. Vi behöver lära oss att hantera osäkerhet och återupprätta respekten även för icke-kvantifierbara värden. Framsynta beslut borde kunna tas på grundval av en generell systemförståelse. Systemförståelse behöver bli viktigare som riktningssvisare än exakta siffror framräknade inom en för snäv kontext vid beslutsfattande. Samtidigt kan *storleksordningar* behövas som pedagogiska redskap för att förmedla den vidgade systemförståelsen.

Vårt femte antagande är att vi behöver arbeta på de tre nivåerna individ, system och kultur, samtidigt. Detta innebär inte bara att vi behöver arbeta på de tre nivåerna parallellt utan främst att en stor potential för omställningsarbetet ligger i skärningspunkten mellan dessa nivåer. I förstudien "Hållbara Hushåll" beskrivs ett upplägg där privatpersoner erbjuds delta i studiecirkel som stöd för att genomföra frivilliga livsstilsförändringar. Studiecirkelarna kan ha olika ingångar utifrån deltagarnas intressen exempelvis privatekonomi, miljö eller tidsanvändning, men syftar alla i slutändan till att individen blir klarare över sin egen syn på livskvalitet och får reflektera kring hållbarheten i olika livsstilsval samt stimuleras att genomföra konkreta förändringar i vardagen. Deltagarna erbjuds efter genomgången studiecirkel att delta i en serie workshops med kommunens strategiska planerare och förtroendevalda (som "värmts upp" genom personliga samtal innan denna workshop). Uppgiften blir att tillsammans belysa ut vilka *strukturella förändringar* som skulle kunna underlätta de livsstilsval som studiecirkeldeltagarna identifierat som önskvärda och hållbara. Detta är ett exempel på ett innovativt sätt att arbeta för att synliggöra sambanden mellan individ och systemnivån och skapa förutsättningar för konkreta förändringar på alla tre plan samtidigt.

Vårt sjätte antagande är att landsbygden kommer att spela en avgörande roll. Detta är utgångspunkt för projektet – men exakt vilken roll landsbygden kan spela för hela samhällets omställning och hur denna roll bäst spelas – är en fråga som ska besvaras under projektets gång.

Landsbygdsbor har ofta en lokalspecifik kunskap om den egna platsen. För många är lokala naturresurser basen för arbete och fritid vilket bidrar till kunskap och erfarenhet av dessa resurser. Andra har sådan kunskap i kraft av en lång historia på samma plats. Många landsbygdsbor är också anslutna till olika lokala utvecklingsgrupper och har en vana att samverka för det gemensamma bästa. Vidare finns fortfarande många som levde då den billiga oljan ännu inte ersatt muskelkraften och man var mer beroende av att följa naturens gång vid arbete med djur och åkerbruk. I en omställning till ett samhälle byggt på förnybara resurser kommer sådan kunskap åter att vara viktig.

Hur ett omställt samhälle kommer att se ut beror inte bara på vad som är ekologiskt möjligt utan också på vad människor ser som eftersträvansvärt. Viktiga vetenskapliga fakta behöver tillföras processen för att ge människor en realistisk bild av vad som är ekologiskt möjligt. Men kraften för omställningen kommer från andra källor. Kraften hämtas ur var och ens upplevelse av mening. För omställningsarbetet är denna kraft A och O. Därför är det viktigt att människor ges tillfälle att börja i den ände där engagemang finns. För detta krävs en flexibel projektdesign.

Olika delar av denna text har tillkommit under olika perioder av arbetet med Hållbara bygder och några avsnitt har skrivits i samarbete med mina kollegor inom Hållbara bygder under 2008-2009. TACK för ett lärorikt samarbete!